ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАРҒИЛОН ВИЛОЯТИ ҚОРИХОНА ВА МАКТАБЛАРИ ТАРИХИДАН

И.А.АЛИМОВ

В статье освещена история учебных заведений для подготовки чтецов Корана (карихана) и школ города Маргилана и его пригородных кишлаков, показано общее количество данных учебных заведений и школ, число учеников и учителей в каждой школе, наличие вакуфного имущества и дохода, помощь школам, не имеющим вакуфного дохода со стороны спонсоров и родителей учеников, значение школ в воспитании молодежи.

In this article was given the history of educational institutions for preparation reader Karan (reading schools) and city school in Margilan and suburban villages, showed the general quantity of educational institutions and school, numbers of pupils and teachers in each schools, presence vakuf prosperity and benefits, help to the schools by sponsors and parents of pupils which has not vakuf benefit, knowledge of upbringing youth.

Қўқон хонлиги Ўрта Осиёда Бухоро хонлигидан кейинги ислом дини маркази ҳисобланган. Хонликда, жумладан, Марғилон вилоятида диний билимларнинг халқ орасида тарқалишига кўмаклашувчи қорихона, мактаб ва мадрасалар кўп бўлган. Ўрта Осиёда мадрасаларни битирган муллалар малакасини ошириб, янада чуқур билимга эга бўлиш учун Бухорои шариф ёки Қўқон хонлиги пойтахти Қўқон шаҳарлари мадрасаларида ўқиганлар. Қўқон хонлиги мадрасаларида катта салоҳиятли, иқтидорли мударрислар муллабаччаларга таълим-тарбия берган, уларда юқори малакали мутахассислар – мударрислар, мактаб домуллалари, қорибошилар ва бошқа кадрлар етиштирилган. Улар қорихона, мактабларда ўқитган ёшлар чуқур диний билимга эга бўлганлар. Мактаб, қорихоналарни муваффақиятли битирган истеъдодли ёшлар мадрасаларга ўқишга кириб, билим олишни давом эттирган.

Диний маросимларни ўтказишда Қуръонни тўла ёд билган қориларнинг ўз ўрни бор. Айрим диний маросимларни ўтказишда, масалан, рамазон ойида таровиҳ – қўшимча намоз, бўлиб-бўлиб 30 пора Қуръон тўла хатм қилинган. Инсон вафот этгандан кейин ҳам 30 пора Қуръон ўқилиб, эҳсон ўтказиш одат бўлиб қолган. Шу каби маросимларни амалга ошириш вазифасини қорилар бажарган. Қуръонни тўла ёд биладиган қорилар амалда зарур бўлгани учун ҳам уларни тайёрлайдиган қорихоналар вужудга келган. Мактаб, мадрасалар сингари қорихоналар ҳам Ўрта Осиёда ислом дини кириб келганидан кейин пайдо бўлган. Қўқон хонлиги даврида ва ундан олдин ҳам Фарғона водийси шаҳар ва қишлоқларида қорихоналар бўлган. Лекин энг қадимги қорихоналар ҳақида архивларда ҳужжатлар, ёзма манбалар сақланиб қолмаган.

Наманган вилоятидаги Чодак қишлоғида XVI асрда, яъни 1578 йилда мадраса, Наманган шаҳрининг Хапала ҳожи маҳалласида 1593 йилда қурилган қорихона мавжуд бўлган. Уларнинг XIX асрда ҳам фаолият кўрсатгани ҳақида Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган ҳужжат гувоҳлик беради [1.148].

Қўқон хонлиги Марғилон вилояти қорихоналари, мактаблари ҳақида архив ҳужжатлари мадрасаларникига нисбатан кам сақланган. Шунинг учун қорихоналар ҳақида мадрасалар каби кенг маълумот беришнинг иложи йўқ. Аслида, Марғилон вилоятида Қўқон хонлигининг бошқа вилоятларига нисбатан, Наманган вилоятидан ташқари, қорихоналар кўп бўлган. Туркистон генерал-губернаторининг буйруғи билан 1887 йилда вақф мулки бор мусулмон ташкилотлари, жумладан, қорихоналар ҳам вақфномаларини топширган. Шу рўйхатга қараганда, вақф мулки бор ва вақфномалар топширган қорихоналар Марғилон уездида 45 та, Қўқон уездида 35 та, Наманган уездида 60 та, Андижон уездида 19 та, Ўш уездида 16 та бўлган [4.4]. Шундан келиб чиқиб тахмин қилиш мумкинки, Марғилон вилоятида ҳам Наманган шаҳрида XVI асрда вужудга келган қорихонадек қорилар тайёрлайдиган ўқув юртлари мавжуд бўлгани аниқ. Лекин бу ҳақдаги ҳужжатлар архивда сақланмагани учун мазкур тахминни тасдиқлаш имкони йўқ.

Император Николай I томонидан 1886 йилда тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом”га биноан тайёрланган “Туркистон ўлкасининг ер-солиқ тизими тўғрисидаги Қоидалар”нинг 6-моддасига асосан вилоят бошқармаларига, жумладан, Фарғона вилояти бошқармасига ҳам, барча вақф мулклари бор диний ташкилотлар – масжид, мадраса, қорихона ва бошқа диний ташкилотлар вақфномаларни текшириш учун топширган. Марғилон уездидаги вақф

мулки бор қорихона ва бошқа диний ташкилотларнинг вақфномалари рўйхати Марказий давлат архивида сақланаётган И-19 рақамли Фарғона вилояти бошқармаси архив фондида сақланиб қолган. Бу фонддаги маълумотларга кўра, Марғилон уезди 1887 йилда 25 та қорихона вақфномаларини топширган. Бу қорихоналар қуйидагилар: Абдумажидбой қорихонаси, Абдуллахўжа Эшон мозори қошидаги қорихона, Азимхўжа Эшон қорихонаси, Офтоб Пошша ойим қорихонаси, Аҳмадбойвачча ва Муҳаммадиёрбой қорихонаси, Бобохўжа Шайхулислом қорихонаси, Бадалбой қорихонаси, Ғойибназар сўфи қорихонаси, Долибой қорихонаси, Домулла Аҳмад қорихонаси, Эшмуҳаммад ҳожи қорихонаси, Кунжак маҳалласидаги қорихона, Мулла Тоҳир Охунд маҳалласидаги масжид қошидаги қорихона, Муҳаммадкаримбой қорихонаси, Муҳаммад Иброҳимбой қорихонаси, Муҳаммадқулбек қорихонаси, Муҳаммадқул Халфа қорихонаси, Муҳаммад Умар ҳожи қорихонаси, Сафил Тўда маҳалласи қорихонаси, Султон Муродбек қорихонаси, Тўхтасинбой қорихонаси, Улуғбек қорихонаси, Улуғхон Тўра қорихонаси, Уста Азимбой қорихонаси, Ҳазрат Бобо Оҳангар қорихонаси, Ҳазрат Мозори Шайх қорихонаси, Чор чинор маҳалласи масжиди қошидаги қорихона, Тўйчи маҳалласидаги қорихона, Мулла Салим Бобо ҳожи қорихонаси, Бешкапа қишлоғидаги қорихона, Қипчоққўрғон қишлоғидаги қорихона, Мулла Зокир қори қорихонаси, Ҳожибой қорихонаси, Мир Ниёз Эшон қорихонаси, Қўқон маҳалласи қорихонаси, Собир ҳожи масжиди қошидаги қорихона, Домулла Муҳаммад Розиқ Эшон қабри қошидаги қорихона [3.23-24].

Вақф мулки бор қорихоналардан 11 тасининг 21 та вақфномасида хонлар муҳри босилган. Айрим қорихоналарнинг 6 тагача вақфномаси бўлган. Давлат ва халқ учун хизмат қилган, фойдаси теккан инсонлар бунёд этган қорихоналар вақфномаларига хонлар ўз муҳрини босганлар ва вақф мулкларини солиқдан озод қилганлар. Масалан, Султон Муродбек, Бобохўжа Шайхулислом, Азимхўжа Эшон, Мир Ниёз Эшон, Ҳазрат Бобо Оҳангарлар барпо этган қорихоналар вақфномаларига хонлар муҳри қўйилган [3.23].

Султон Муродбек – Марғилон вилояти ҳокими, Худоёрхоннинг укаси; Бобохўжа Шайхулислом хон саройида диний ишларни бошқарган амалдор бўлган. Эшонлар – ўз даврининг зиёли кишилари, кўпчилиги илоҳиёт илмининг арбобларига бериладиган ҳазрат унвонига эга бўлиб, ҳалқ орасида катта иззат-ҳурматга сазовор бўлган машҳур инсонлар. Вақфномаларида хонлар муҳри бор бошқа қорихоналарни қурдирган шахсларнинг ҳам ўз хизмати билан халқ орасида юксак ҳурматга эришган тадбиркор инсонлар бўлгани шубҳасиз.

Туркистон ўлкаси рус маъмурлари мусулмон диний ташкилотларини, жумладан, мусулмон ўқув юртларининг вақф мулки миқдорини, даромадини назорат қилиб, моддий жиҳатдан кучайиб кетишининг олдини олиш мақсадида 1880-йиллар бошида Туркистон генерал-губернатори вилоят бошқармаларига ҳар йили 1 январга мактаб, қорихона, мадрасалар рўйхатини ва улар ҳақида батафсил маълумот беришни буюрган. Шу топшириққа биноан Фарғона вилояти бошқармаси Марғилон уезди бошлиғидан уезддаги, Эски Марғилон полицмейстеридан Эски Марғилон шаҳридаги вақф мулки бор мусулмон ўқув юртлари вақфи қачон таъсис қилингани, вақфномаси бор-йўқлиги, вақф мулки нимадан иборат экани, ундан келадиган йиллик даромад тўғрисида маълумот тайёрлаб, Тошкентга – ўқув юртлари бошқармасига, бир нусхасини вилоят бошқармасига юборишни талаб қилган. Марказий давлат архивида Эски Марғилон полицмейстери 1907 йил 21 июнда вилоят бошқармасига юборган Эски Марғилон шаҳридаги вақф мулки бор мадраса, қорихона ва бошқа вақф ташкилотлари рўйхати сақланиб қолган. Бу ҳужжатдаги маълумотларга қараганда, Эски Марғилондаги Маткаримбой қорихонаси 1856 йилда ташкил бўлган, уни бунёд этган Маткаримбой 115 таноб ерни вақф қилиб берган. Қорихона мутаваллиси Қирғизбой хўжа Маткаримбоев ерни ижарага бериб, 1906 йилда 150 рубль даромад қилган. Вақф еридан олинган даромадни мутавалли вақфнома топшириғи бўйича сарфлаган. Одатда, мутавалли вақф даромадининг 1/10 қисмини ўзи олиб, қолганини қорихона биносини таъмирлашга сарфлаган, ундан ортганини қорибоши ва қориларга бўлиб берган [5.27].

Бобохўжа Шайхулислом Марғилон шаҳрида қорихона бунёд этган. Бу қорихонага 1) ҳижрий 1277 (милодий 1860) йилда Домулла Бобохон хўжа қози аскар, Қози Мир Абдулқуддус ҳожи Лаган қишлоғидаги Янгиариқ деган жойдан тахминан 80 кеш ер участкасини вақф қилиб берган; 2) ҳижрий 1280 (милодий 1863) йилда қорихонага Бобохон хўжа Яхъё Ҳожи Лаган қишлоғини эҳсон қилган; 3) ҳижрий 1281 (милодий 1865) йилда Бобохон Шайхулислом ўзининг номидаги қорихонага Марғилон шаҳри бозоридаги иккита – бири сут растасида, бири пўстин растасида жойлашган дўконни вақф қилиб васият қилган; 4) ҳижрий 1284 (милодий 1867) йилда мутавалли Мулла Ғиёсиддин хўжа қорихонага вақф қилиб берилган 34 тиллага Ашрбаз қишлоғидан битта ер участкасини қорихонага вақф қилиб сотиб олган; 5)

ҳижрий 1289 (милодий 1872) йилда Бобохон Шайхулислом ва унинг рафиқаси Фазилат Пошша Аввал волости, Лаган қишлоғидаги Қақир дачасидан 38 десятинасини ва Найман волости Айрибозор қишлоқ жамоасининг Айрибозор дачасидан 2 десятина 1100 сажен ерни вақф қилиб беришган. Булардан ташқари, қорихонага 3 нафар фуқаро 7 адад Қуръон эҳсон қилиб берган [7.32]. Қорихона вақфномаси 14 нафар қози, аълам, муфтийлар ва Худоёрхон муҳри билан тасдиқланган. Қорихона вақфномасида вақф даромадини бинони таъмирлашга, қолганини 2 қисмга бўлиб, бир қисмини қорибошига, қолганини қориларга бериш шарти белгиланган [5.4].

Мадумар ҳожи қорихонаси 1871 йилда ташкил бўлган ва 72 ½ таноб ер, битта дўкон вақф қилиб берилган. Одатда вақф мулки ҳадя қилган одам мутавалли бўлади ва вафотидан кейин унинг авлодидан мутавалли тайинланади. Вақфномадаги кўрсатмага биноан, 1898 йилда Мадумар ҳожи вафотидан кейин унинг авлодидан ҳожи Охунд Мадумарҳожиев мутавалли этиб тайинланган. 1896 йилда вақф ери ва дўкон ижарага берилиб, 160 рубль даромад қилинган [5.27]. 1871 йилда Марғилон шаҳрида бунёд этилган Улуғбек қози қорихонасининг 15 таноб ери ва 140 рубль пули ижарага берилиб, 55 рубль даромад қилинган. 1871 йилда барпо этилган Долибек халфа қорихонасининг 13 таноб ери ва 60 тилла пули бўлган. Қорихона мутаваллиси Мулла Абдулла Мулла Аҳадалиев 1906 йилда ерни ижарачи-чорикорларга, тиллани фоиз ҳисобидан ижарага бериб, 140 рубль даромад қилган. Қўқон хонлиги даврида Марғилон шаҳрида қурилган Шайхулислом қорихонаси 1872 йилда бунёд этилган. Шайхулислом унга 92 таноб ерни вақф қилиб берган. Вақф ери миқдори кўп бўлишига қарамай, кам ҳосил берадиган ер бўлгани учун 1906 йилда қорихона 42 рубль даромад олган. 1872 йилда қурилган Исмоил Маҳсум қорихонасининг 1 ½ таноб ери ва 2 та дўкони бўлган. Қорихона мутаваллиси Саъдулла қори Мулла Файзиев вақф мулкларини ижарага бериб фойдаланган. Жумладан, 1906 йилда вақф мулкидан тушган даромад 210 рублни ташкил қилган. Йилда бир марта олинадиган ҳосилдан ташқари узлуксиз даромад келтириб турадиган дўконлари бўлгани, айниқса, уларнинг гавжум ерда жойлашганидан савдо кўп бўлгани боис Исмоил Маҳсум қорихонасининг йиллик даромади 210 рубль бўлган [5.29].

Марғилон шаҳридаги Қўқон хонлиги даврида қурилган охирги қорихоналардан бири – Тўхтасинбой қорихонаси ҳисобланади. 1290 ҳижрий (1874 милодий) йилда Марғилон шаҳрининг ўрта ҳол тадбиркори Тўхтасинбой хўжа Иброҳимов ўзи қурдирган қорихонага битта ер участкаси ва 10 тилла пул вақф қилиб бериш нияти борлигини маҳаллий қозиларга бориб айтган. Марғилон шаҳрининг Жўй Алмаан маҳалласидаги Тўхтасинбой қорихонасининг вақфномасини қозилар Мулла Юсуф аълам ва Муҳаммад Боболар тайёрлаб, ўз муҳрларини босганлар [6.5]. Шундан кейин бу вақфнома қонуний кучга эга бўлган. Вақфномада мутавалли вақф таъсис этувчининг ўзи, унинг вафотидан кейин эса авлодлари бўлиши белгиланган эди. Вақфномада Тўхтасинбой вақф қилиб берган ердан ва 10 тилла пулдан тушган даромаддан фойдаланиш тартиби қуйидагича белгиланган: мутаваллига вақф даромадини 1/10 қисмини ажратиб, қолганини иккига бўлиб, бир қисми қорибошига, иккинчи қисми қорихонада ўқиётган қорибаччаларга берилган [6.5]. Мутавалли қорихона вақф мулкини ижарага берган ва ҳар йили тушган даромадни вақфнома кўрсатмасига асосан қорихона хизматчилари ва қорибаччаларга бўлиб берган.

Султон Муродбек Марғилон вилоятининг ҳокими бўлиб турган даврида шаҳар марказида қорихона қурдириб, вақф мулки билан таъминлаган эди. Вақфномага Худоёрхон муҳри босилган бўлиб, муҳрда 1279 ҳижрий йили қўйилган эди. Демак, қорихона Султон Муродбек томонидан 1279 йилда ёки бир-икки йил олдин бунёд этилган бўлиши керак. Ҳижрий 1285 йилида Султон Муродбек қорихонаси ва масжидга ўзига тўқ мусулмонлар кўчмас мулклар қатори 4 та: Аввал, Мингтепа, Қорақитчи ва Ангор деган жойлардаги ер участкаларини вақф қилиб берганлар. Кейинчалик Қорақитчидаги ер участкаси даромад бермагани учун сотилган. Аввал волости Чаканачаб қишлоғидаги 69 десятина, Файзобод волости Ангор қишлоғидаги 6 десятина 800 сажен, Давкароропл қишлоғидаги 8 десятина 600 сажен экиладиган ерни деҳқонларга ижарага бериб фойдаланилган. Вақф ерларидан тушган даромад вақфномадаги кўрсатмага асосан қорихона ходимлари ва қорибаччаларга бўлиб берилган.

Туркистон ўлкаси генерал-губернаторининг 1880 йилдаги фармойишига асосан барча уезд бошлиқлари сингари Марғилон уезди бошлиғи ҳам ҳар йили Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасига мусулмон ўқув юртлари тўғрисида маълумот жўнатиб турган. Шу маълумотнома нусхаси Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига ҳам юборилган. Фарғона вилояти бошқармаси архив фондида Марғилон уезди бошлиғининг 1890 йил 7 майда Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборган ахборотида 1888 йилда Марғилон уездида 42 та мадраса ва 297 та мактаб бўлгани қайд этилган. Унда яна

ўқув юрти қайси уезд, шаҳар, қишлоқда жойлашгани, мадраса ва мактаблар сони, улардаги ўқитувчи ва ўқувчилар сони, ҳар бир ўқув юртининг вақф мулки, ундан келадиган даромад, ўқув юртига жамоа берган ёрдам, ўқувчини ўқитганлиги учун қанча ҳақ тўлангани тўғрисида маълумотлар берилган.

Шуни айтиш керакки, Марғилон уезди мусулмон ўқув юртлари тўғрисидаги маълумотлар Андижон, Наманган ўқув юртлари тўғрисидаги ахборотлардан қисман фарқ қилади. Марғилон уезди бошлиғининг маълумотномасида мактаб ва мадрасаларнинг ташкил қилинган йили, ким ташкил қилгани, яъни мактаб ва мадраса номи кўрсатилмаган. Қишлоқнинг номи ва шу қишлоқда нечта – 1 ёки 2, 3 та мактаб борлиги айтилган. Мактабнинг ташкил қилинган санаси ёзилмагани сабабли у ёки бу мактаб қайси асрда бунёд этилганлигини аниқлаш имконияти йўқ. Андижон ва Наманган уезди ўқув юртлари рўйхатидаги ташкил қилинган йили кўрсатилган мактаблар XVI-XIX асрларга оид эканлигига асосланиб, Марғилон уезди ўқув юртлари рўйхатидаги мусулмон мактаблари ҳам ана шу даврда, яъни Қўқон хонлиги даврида бунёд этилган дейиш мумкин.

Марғилон вилояти ҳудудида Қўқон хонлиги ва ундан олдинги даврларда ҳам мусулмон мактаблари бўлганини тасдиқловчи бошқа далиллар ҳам мавжуд. Жумладан, Эски Марғилон шаҳрида XIV асрда бунёд этилган Подшо Искандар мадрасаси XIX асрда ҳам фаолият олиб борган. Чунки мадрасага талабалар мактаб таҳсилини битиргач қабул қилинган. Ишонч билан айтиш мумкинки, Марғилон уездининг 1888 йилдаги мусулмон ўқув юртлари рўйхатидаги мактаблар асосан Қўқон хонлиги ва ундан олдинги даврларда бунёд этилган. Фақат 3-4 фоизи Қўқон хонлиги тугатилгандан кейин, 1876-1888 йилларда барпо этилган бўлиши мумкин.

Қўқон хонлигининг Марғилон вилоятидаги мактабларни шаҳар ва қишлоқ мактабларига бўлиш мумкин. Шаҳар мактаблари қишлоқ мактабларидан қисман фарқ қилган. Шаҳар мактабларини, асосан, моддий томондан бақувват тадбиркор табақа вакиллари қурдирган. Бинолар кўп ҳолларда пишиқ ғиштдан, кенг, ёруғ, яхши жиҳозланган бўлган. Шаҳар мактабларида мадрасаларда ўқиган, юқори малакали ўқитувчилар – домуллалар болаларга сабоқ берган. Шаҳар мактаблари қишлоқ мактабларига нисбатан вақф мулки билан яхшироқ таъминланган эди. 91 та шаҳар мактабидан 26 тасининг, яъни 28,5 фоизининг вақф мулки бўлган. 208 та қишлоқ мактабидан 9 тасининг, яъни фақат 3 фоизининг вақф мулки бўлган, холос. Вақф мулки бор мактабнинг биноси вақтида таъмирланган, шароити яхши бўлган, хизматчилари, домулласи етарли миқдорда маош олган, дарс сифати юқори бўлган, ўқувчилари қишлоқ мактаблари ўқувчиларига нисбатан чуқурроқ билим олган.

Марғилон вилоятининг Марғилон шаҳрида 88 та мактаб бўлган. Уларнинг 70 таси ўғил болалар, 18 таси қизлар мактаби эди. Қизларни отин ойилар, асосан, ўзларининг уйларида ўқитган. Қизлар мактабларида ҳам ўғил болалар мактабларида ўқитиладиган дарслар ўтилган.

Барча шаҳар ўғил болалар мактабларида домулла маҳалла масжидининг имоми ёки сўфиси бўлган. Улар масжиддан мояна олганлари сабабли болаларни ўқитгани учун мактабдан алоҳида йиллик меҳнат ҳақи олмаган. Отин ойилар, имом ва сўфилардан фарқли ўлароқ, йиллик меҳнат ҳақи олганлар. Бироқ мавжуд одатга кўра ўқувчиларнинг ота-оналари домулла ва отин ойиларга икки хил – маҳсулот ёки пул билан совға қилишган. Ота-оналар фарзандларини биринчи бор мактабга ўқишга олиб келганларида ҳамда йил давомида ҳар пайшанба домуллага “пайшанбалик” совға қилган [2.63-64]. Ота-она боласини биринчи бор ўқишга олиб келганида имкониятига қараб домуллага тўн ёки яхтак берган, “пайшанбалик” эса кўпроқ масаллиқ ёки бир-иккита ёпган нондан иборат бўлган.

Мактабда болалар бир китобни тугатиб, иккинчи китобни ўқишга ўтганда, ота-оналар имкониятига қараб домуллага 5-20 копеек миқдорда совға берган. Бу совға вақф мулки бор-йўқлигидан қатъи назар барча мактабларда, жумладан, қизлар мактабларида ҳам берилган.

Шаҳардаги вақф мулкига эга 26 та мактабда бир тўловнинг мазкур тури бир йилда бир ўқувчига ўртача 61 копеекни ташкил қилган. Домулла вақф мулки даромадидан ҳар бир ўқувчи учун 85 копеекдан нафақа олган. Домулла болаларни ўқитгани учун ота-оналардан ҳамда вақф даромадидан ўртача бир йилда бир ўқувчи учун 1 рубль 46 копеек меҳнат ҳақи олган. Вақф мулки йўқ мактаб домуллалари ҳар бир ўқувчи учун йилига ўртача 1 рубль 4 копеек, қизлар мактабларида эса отин ойилар 1 рубль 11 копеекдан олганлар [2.64-66].

Қишлоқ мактаблари моддий жиҳатдан кам таъминланган, вақф мулки бор мактаблар оз бўлган. Бунинг асосий сабаби қишлоқларда шаҳарга нисбатан мактаб қуриб, вақф мулки ҳадя қиладиган бойбадавлат, тадбиркор инсонлар кам бўлган. Бу қишлоқларнинг ўзига хос бир томони бўлган. Юқорида таъкидланганидек, 7 та қишлоқдаги 9 та мактабнинг вақф мулки бўлган, холос. Марғилон уезди қишлоқларидаги вақф мулки бор мактаблар қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

1-жадвал

Марғилон уезди қишлоқларида вақф мулки бор мактаблар (1888 йилдаги маълумот)*

№	Қишлоқ номи	Мактаб сони	Домулла сони	Ўқувчи сони	Вақф мулки миқдори	Изоҳ
1	Файзобод волости Қоракалтак	1	1	10	4 таноб ер	Мактаб вақф ерини ижарага бериб, 19 рубль даромад қилган
2	Лангар	1	1	14	4 таноб ер	ижарага бериб, 26 рубль 60 копеек даромад қилган
3	Чимён волости Миндон	1	1	15	100 тилла пул	фоизга бериб, 20 тилла фойда қилган
4	Шариҳон волости Кийикбой	1	1	12	4 таноб ер	ижарага бериб, 22 рубль даромад қилган
5	Чек Насриддинбек	2	2	17	14 таноб ер	ижарага бериб, 14 рубль даромад қилган
6	Ўрта Шаҳрихон	1	1	16	300 таноб ер	ижарага бериб, 280 рубль даромад қилган
7	Қоракалтак	2	2	30	4 таноб ер	ижарага бериб 4 рубль даромад қилган

Вақф мулки бор мактабларда домулла болаларни ўқитгани учун, одатда, вақф даромадидан мояна олган. Фақат вақф даромади оз, мактаб биносини таъмирлаш ва бошқа харажатлардан ортмаган тақдирдагина ота-оналар домуллага меҳнат ҳақи тўлаган. Марғилон уездидаги вақф мулки бор мактаблар орасида шундай мактаблар сирасига Файзобод волостининг Қоракалтак ва Шаҳрихон волостининг Қоракалтак қишлоғидаги мактаблар кирган. Бу мактабларнинг вақф даромади анча кам бўлган. Файзобод волости Қоракалтак қишлоғи мактабида 10 нафар ўқувчига бир нафар домулла дарс берган ва 4 таноб вақф еридан 19 рубль даромад қилган. Бу даромад мактаб харажатларидан ортмагани учун ота-оналар домуллага бир йилда 11 рубль пул йиғиб берган [2.65]. Шаҳрихон волостининг Қоракалтак қишлоғидаги 2 та мактабда 30 нафар болаларга 2 нафар домулла сабоқ берган ва 4 таноб вақф еридан 4 рубль даромад олган. Мактаблар даромади жуда оз бўлганлиги сабабли ота-оналар домуллага болаларни ўқитганлиги учун бир йилда ҳар бир ўқувчига 1 рубль 20 копеекдан пул берган [2.67].

Чимён волости Чимён қишлоғида 1888 йилда 1 та мадраса ва 6 та мактаб фаолият олиб борган. Мадрасанинг 1000 таноб экин экиладиган вақф ери бўлиб, ижарадан бир йилда 270 рубль даромад қилган. 6 та мактабда 6 нафар домулла 70 нафар ўқувчига сабоқ берган ва мадраса вақф даромадидан йиллик меҳнат ҳақи билан таъминланган [2.66].

Қишлоқ мактабларида ҳам одатга кўра ота-оналар фарзандини биринчи маротаба ўқишга олиб келганларидаги ва йил давомидаги “пайшанбалик” совғалардан ташқари бир китобни тугатиб иккинчисига ўтилганда ҳам пул йиғиб берганлар. Масалан, Ёзёвон волостининг 13 та ўғил ва 2 та қиз болалар мактабларида ўқувчилар бир китобни тугатиб иккинчисини бошлаганида ота-оналар домуллага 5-10 ва 15 копеекдан йиғиб берганлар. 2-жадвалда Ёзёвон волостидаги қишлоқ мактабларида домулланинг йиллик моянаси кўрсатилган.

2-жадвал

1888 йилда Марғилон уезди Ёзёвон волости қишлоқларидаги мактаб домуллаларининг йиллик меҳнат ҳақи

№	Қишлоқ номи	Мактаб сони	Домулла сони	Ўқувчилар сони	Ўқувчиларни ўқитгани учун ота-оналарнинг тўлови миқдори	
					Рубль	копеек

*Жадваллар Марғилон уездининг 1888 йилдаги мусулмон мактаблари рўйхатидаги маълумотлар асосида тузилган.

1	Гандундан	2	2	20	7	60
2	Хамрак	1	1	15	8	10
3	Қорасоқол	1	1	11	7	
4	Варзак	1	1	30	18	
5	Арабмозор	2	2	30	18	90
6	Қоратепа	1	1	25	16	50
7	Ёзёвон	1	1	20	7	
8	Қўрғонча	1	1	10	8	
9	Жўй бозор	1	1	15	6	90
10	Пиникан	1	1	13	7	50
11	Шомирза қишлоғидаги қизлар мактаби	2	2	15	10	59

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ота-оналарнинг тўлов миқдори қатъий белгиланмаган: ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, ўзига тўқ оила кўпроқ, камбағал оила озроқ ҳақ тўлаган. Шу сабабли ҳар бир болани ўқитгани учун домуллага тўланган ҳақ Ёзёвон волости қишлоқларида ҳар хил бўлган. Масалан, Қўрғонча қишлоғи мактабида ўртача бир ўқувчига бир йилда 80 копеек тўланган бўлса, бу кўрсаткич Арабмозордаги мактабда 63 копеек, Гандундандаги мактабда 38 копеек ва Шомирза қишлоғидаги қизлар мактабида 70 копеекка тўғри келган [2.64]. Худди шундай ҳол Аввал волости қишлоқларида ҳам кузатилади (3-жадвал).

3-жадвал.

1888 йилда Марғилон уезди Аввал волости қишлоқларидаги мактаб домуллаларининг йиллик меҳнат ҳақи

№	Қишлоқ номи	Мактаб сони	Домулла сони	Ўқувчилар сони	Ўқувчиларнинг ўқитганлиги учун ота-оналарнинг тўлови миқдори	
					Рубль	Копеек
1	Аввал	5	5	34	54	40
2	Лаган	2	2	50	80	
3	Қуйи Учқўрғон	1	1	20	16	
4	Юқори Учқўрғон	4	4	25	40	
5	Муян	2	2	22	35	20
6	Қўшқарчи	1	1	14	22	40
7	Бешбола	2	2	18	28	80
8	Жўйдам	2	2	20	32	

Жадвалдаги маълумотлар шундан далолат беради, Аввал волостининг 8 та қишлоғидаги 19 та мактабда 19 нафар домулла 203 ўқувчига сабоқ берган. Ота-оналар фарзандларини ўқитгани учун жами 309 рубль йиғиб берган. Ҳисоблаб чиқсак, бир нафар болани ўқитиш учун ота-оналар тўлови бир йилда ўртача 1 рубль 52 копеекка тўғри келади. Бу кўрсаткич қишлоқларда бир-биридан фарқланган: Аввал қишлоғида ўртача 1 рубль 59 копеек, Лаганда – 1,60 рубль, Қуйи Учқўрғонда -1,25, Юқори Учқўрғонда -1,60, Муянда – 1,59, Қўшқарчида - 1,59, Бешболада -1,55, Жўйдамда -1,60 рубль ҳақ олинган. Демак, 1888 йилда Аввал волостининг 8 та қишлоғидаги мактабларда домуллага ота-оналар тўлови ҳисобига тегадиган йиллик меҳнат ҳақи ўртача 16 рубль 60 копеекни ташкил қилган [2.65].

Марғилон уездининг Ичкилик волостида 3 та қишлоқ бўлган. Бу қишлоқларда қадимдан домуллага болани ўқитганлиги учун бир йилда 1 рубль бериш одат бўлган. 1888 йилда Жулга қишлоғидаги мактабда 8 нафар ўқувчига бир нафар домулла дарс берган. Ота-оналар домуллага бир болани ўқитгани учун бир йилда 1 рублдан тўлаб, 8 нафар бола учун 8 рубль йиғиб берган. Шунингдек Хўжа Ариқ қишлоғидаги 6 та мактабда 6 нафар домулла 60 нафар ўқувчига сабоқ бергани учун ота-оналар 60 рубль тўлаган. Кўкжар қишлоғида эса 7 нафар домулла 70 нафар болага сабоқ бергани учун 70 рубль тўплаб берилган [2.67].

Худди шунингдек, Қува волостидаги 6 та қишлоқда ҳам домуллага ота-оналар фарзандини ўқитгани учун йилига бир рубль бериш одат бўлган. Қува, Сойкелди, Султонобод, Бекобод, Толмозор, Мирза қишлоқларидаги 7 та мактабда 7 нафар домулла 1888 йилда 104 ўқувчига таълим-тарбия берган ва 104 рубль меҳнат ҳақи олган [2.69].

Аравон волостининг Аравон қишлоғидаги 6 та мактабда 6 нафар домулла 50 нафар ўқувчига, Тепақўрғонда 1 та мактабда 1 нафар домулла 20 нафар болага сабоқ берган. Ота-оналар домуллага фарзандларини ўқитгани учун топганини берган. Айримлари пул, бошқалари ғалла, айрим ҳолларда эски, кийилган тўнни ҳам совға қилиб берганлар. Аравон волости тоғли ҳудуд бўлгани учун бу қишлоқлар аҳолиси моддий жиҳатдан нисбатан оғир ҳолатда бўлса керак, шу сабабли кўпчилик қишлоқлардагидек домуллага пул эмас, ҳар ким топганини берган.

Айрим волостларда, ғаллакор ҳудудлар бўлса керак, домулланинг болаларни ўқитгани учун ота-оналар ғалла билан ҳисоб-китоб қилганлар. Масалан, Қўқонқишлоқ волостининг 6 та қишлоғидаги 11 та мактабда 11 нафар домулла 74 нафар болага таълим-тарбия берган. Суфан қишлоғида битта мактаб бўлган, унда 11 нафар ўқувчига бир нафар домулла дарс берган. Ота-оналар бир нафар болани ўқитгани учун домуллага бир йилда бир пуд ғалла берган.

Калача қишлоғидаги мактабнинг 7 нафар, Чермак қишлоғидаги мактабнинг 10 нафар боласига бир нафардан ўқитувчи дарс берган. Ҳар иккала қишлоқдаги ўқувчиларнинг ота-оналари домуллага бир йилда бир бола учун 1 пуд 10 фунт* ғалла берган. Валик қишлоғида 3 нафар домулла 18 нафар болага дарс берган, ота-оналар ҳар бир фарзанди учун домуллага бир йилда 1 пуд 20 фунт; Катта Қишлоқдаги 8 нафар ўқувчига дарс берган домулла бир йилда бир бола учун 2 пуд; Хоноболдаги 4 та мактабда 20 нафар ўқувчига дарс берган 4 нафар домуллага бир бола учун 2 пуд 5 фунт ғалла берилган [2.65-67].

Кулла волости ғаллакор ҳудудда жойлашгани, аҳоли ғалла етиштириш билан шуғулланган сабабли ўқувчиларнинг ота-оналари домуллага болаларни ўқитгани учун ғалла берганлар. Қўқонқишлоқ волостидаги қишлоқлар аҳолисидан фарқли ўлароқ, Кулланинг ҳар бир қишлоғи аҳолиси домулланинг меҳнат ҳақини қатъий бир миқдордаги ғалла билан тўламаган. Кулла волости Кулла, Саидобод, Бешкал ва Қорақўрғон қишлоқларидаги 6 та мактабда 71 нафар болага 6 нафар домулла дарс берган. Ота-оналар домуллага болаларини ўқитгани учун ҳар ким имкониятига қараб, ким бошқа қишлоқларда тўлаганига нисбатан кўпроқ, кимдир озроқ ғалла берган [2.69-70]. Домуллага қатъий бир миқдорда пул ёки ғалла бериш қоидаси бўлмаган, ҳар ким топганини берган. Бошқаларга нисбатан оз ғалла берган ўқувчининг ота-онасидан домулла норози бўлмаган, эътироз билдирмаган. Ўша даврларда одат шундай бўлган. Домулланинг меҳнат ҳақи бир меъёрда бўлмаган.

Марғилон уезди мактабларида таълим-тарбиянинг ўзига хос яна бир томони шундаки, юқорида ёзганимиздек, шаҳар мактабларининг барчаси ва қишлоқдагиларининг кўпчилигида мактаб жойлашган маҳалла масжиди имоми ёки сўфиси ўқувчиларга дарс берган. Ёзёвон волостининг 9 та қишлоғидаги 12 та мактабнинг барчасида, Қўқонқишлоқ волостининг 6 та қишлоғидаги 11 та мактабда масжид имомлари муаллимлик қилган ва болаларни ўқитгани учун ҳақ олган [2.66-67].

Марғилон вилояти мактабларини Қўқон хонлигидаги бошқа мактаблар сингари ўртаҳол мулкдорлар, тадбиркорлар қурдириб берган. Айрим ҳолларда масжид, мадраса бунёд этган хоннинг амалдорлари, тадбиркорлар, заминдорлар улар қошида мактабхоналар ҳам қурдирган. Барча шаҳар маҳаллаларида, ҳамма қишлоқларда мактаблар барпо этилган ва мўмин-мусулмонларга фарзандларини ўқитиш учун эҳсон қилиб берилган. Бу мактабларнинг қачон қурилгани кўрсатилмаган. Марғилон уездида 1888 йилда мавжуд 297 та мактабнинг асосий қисми XVI аср – 1875 йилларда, яъни Қўқон хонлиги ва ундан олдинги даврда барпо этилганига шубҳа йўқ. Ҳар бир қишлоқда, шаҳар маҳалласида масжид ва мактаб бўлган. Масжид имом-хатиблари қавмларига жума намозларидаги ваъзларида Қуръон ва Ҳадислар ғояларини, мазмун-моҳиятини, жумладан, ҳар бир мусулмон ва муслима учун илм ўрганиш фарз, бешикдан то қабргача илм излаш суннатлигини шарҳлаб, ота-оналар ўз фарзандларини мактабда ўқитиши, илмли қилиши шарт деб тушунтирганлар.

Ислом дини арбоблари қадимдан аҳоли орасида болаларга билим бериш, мактабларда ўқитиш шарт эканлигини ташвиқот қилиб борганлари учун мусулмон оилаларида болаларини ўқитиш одатга айланиб қолган. Ота-оналар ўз фарзандини албатта мактабда ўқитиб, саводли қилиш, ислом дини асосларини ўргатиб қўйишни ўзининг бурчи деб ҳисоблаган. Қўқон хонининг шариат қонун-қоидаларини бажарилишини назорат қилувчи хизматчиси – раис маҳаллаларда, қишлоқларда ота-оналар фарзандларини ўқитишини ҳам назорат қилиб борган. Хон саройидаги шайхулислом Қуръоннинг мусулмонлар илм ўрганиши, илмли бўлиши тўғрисидаги кўрсатмасини бажариш учун имом-хатиблардан масжидларда ва халқ орасида ота-оналарга болаларини мактабда ўқитиш зарур эканлигини тушунтириб боришни талаб қилган. Қўқон хонлигининг сиёсий-ижтимоий, маданий-маънавий шароитида мусулмонларнинг ислом динига эътиқоди баланд бўлган. Улар Қуръон ва Ҳадислар кўрсат-

* Фунт-қадоқ (409,5 граммга тенг).

маларини, шариат қонун-қоидаларини, жумладан, фарзандларни илмли, саводли қилиш тўғрисидаги талабини ҳам сўзсиз бажарганлар. Маҳалла, қишлоқлардаги барча оилалар фарзандларини мактабга ўқишга бергани учун хонлик вилоятларида мактаблар сони кўп бўлган. Келтирилган маълумотлар октябрь тўнтаришига қадар ўзбек халқининг атиги икки фоизигина саводли бўлган қабилидаги даъволари асоссиз эканлигининг далилидир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 12206-иш.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 12554-иш.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33275-иш.
4.Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33466-иш.
5.Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 33610-иш.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34707-иш.
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34729-иш.

Андижон давлат университети,
2011 йил 9 июнда қабул қилинган